А.Р.Шерипбаев

Жазгыч манасчы Жусуп Мамайдын «Семетейинин» сюжеттик өзгөчөлүгү

Жазгыч Манасчы Жусуп Мамайдын «Семетейинин» биринчи китебинде кээ бир өзгөчөлүктөрдү эске албаганда сюжет салттык өнүгүү жолу менен кетет. «Семетейдин Абыке менен Көбөшкө кезигиши», «Семетейдин Тайбуурулду табышы», «Семетейдин Чачыкейди алышы», «Кырк чоронун кырылышы», «Күлчоро менен Канчоронун аңгемеси», «Чынкожо менен Толтойдун Акун ханга кол салышы», «Айчүрөктүн Аккуу болуп учушу», «Айчүрөктүн Семетейди сындашы», «Айчүрөктүн Акшумкарды алып качышы», «Семетейдин Айчүрөктү издеп жөнөшү», «Айчүрөктүн Семетейди тосуп чыгышы», «Күлчоронун кайгуулга барышы», «Семетейдин Үргөнчтөн кетиши», «Семетей менен Айчүрөктүн тою» аттуу бөлүмдөрдө окуялардын, кээ бир каармандардын аттарын өзгөртүп келгенин эске албаганда сюжеттик кескин өзгөрүүлөр жокко эсе. Албетте, ар бир айтуучунун баатырларга, алардын минген аттарына, жоо-жарагына, эпостогу аялдардын образына карата ар кимисинин чыгармачылык дараметине жараша өз мамаилеси болоорун да белгилеп коюу зарыл. «Семетей» эпосундагы сюжеттик канва туурасында сөз кылганда төмөнкүдөй традициялуу окуяларды атоого болот,»- дейт изилдөөчү А.Жайнакова:

1.Семетейдин туулушу, балалык чагы.
2.Семетейдин алгачкы эрдиктери.
3.Айчүрөккө үйлөнүшү.
4. Коңурбайга каршы согушу.
5. Семетейдин өлүшү же кайып болушу.[1]

Жазгыч манасчы Ж. Мамайдын «Семетей» эпосундагы сюжеттик канва туурасында төмөнкүдөй салттык окуялар жана алатоолук семетейчилерде кездешпеген эпизоддорду, дөөлөр менен болгон согуштарды белгилөөгө болот.

1.Семетейдин балалык жана өспүрүм чагы, эли жерин табуусу.
2.Семетейдин туугандары менен болгон талаш-тартыштары, кырк чоронун кырылышы.
3.Семетей менен Айчүрөктун бири-бирин издеши жана үйлөнүшү.
4.Семетей менен Күлчоронун Толтой, Чынкожо менен болгон согуштары. Токтосарттын саткындыгы.
5.Баатырлардын Коңурбай, Кызыл Уюк дөө Мадыкал менен болгон согуштары. Коңурбайдын өлүшү, Тайбуурулдун тартууга кетиши.
6.Канчоронун касташы, Семетейдин кайып болушу.

Албетте, жазгыч манасчыларда өздүк вариант түзүүдө сюжеттик салттык окуяларды да, индивидуалдуу окуяларды да, кайсы эпизодду каерге жайгаштырууну да аң сезимдүү түрдө ишке ашырышкандыгын окумуштуулар[2] белгилеп жүрүшөт. Алатоолук айтуучулардын «Семетей» эпосунан кытайлык Жусуп Мамайдын вариантында негизинен сюжеттик салттуулук сакталуу менен, төмөндөгүдөй бир топ айырмачылыктар бар экендигин баамдадык.

1.Көпчүлүк эпизоддордун алмашылып айтылуусу.
2. Алатоолук семетейчилерде кездешпеген душмандар менен болгон согуштар, ашыкча терс каармандар, саткындардын кездешиши. Мисалы, Токтосарттын саткындыгы.

Хан Коңур «Кең Кашкардын четинен, Артыш деген жеринен»,[3] белгилүү соодагер Токтосарт деген сартты жолуктуруп, Семетейден кабар алып, тыңчы болуп бер дегенде: «Бара албаймын- деп айтат. Антташып койгон дос элем, Акыретке барганда, Анда кантем» - деп айтат. Акыры Коңурбайдын тили менен Токтосарт 60 нарга жүк артып, Кашкар, Эркеч-Там, Улуу-Чат,

[1] [illegible] “[illegible]” [illegible] :, “[illegible]”1982- [illegible],1180[illegible]

[2] [illegible] 2003-[illegible]. 249-[illegible].

[3] [illegible] «[illegible]» [illegible]:» 1-[illegible]. «[illegible]», 1995-[illegible]. 90-6.

Сымкана, Анжиян, Кокон, Маргалаң, Намангенди аралап, алдынан Семетейге кат жөнөтүп, артынан өзү барат. Ошондо Бакай:

«Ой, Семетей баатырым,
Асманда жалгыз боз эле,
Салам жазган Токтосарт,
Атаң Манас көк жалга
Акыреттик дос эле»[4],-десе,

Каныкей:

«Жалгызым, Семең,-деп сүйлөйт
Атаң көзү барында,
Кыргын салган Кырымга,
Уруш салган Урумга.
Кызыл-Кыя бел ашкан,
Кытайды барып бир чапкан.
Оюрма артуу беш ашкан,
Орусту барып бир чапкан.
Англис менен бараңга,
Барбагандай болжолу.
Өзү барбай хан атаң,

Токтосартты жойлотту
Сан дүйнөнү топтотту»,[5]- деп атасынын акыреттик досу экенин айтып, аны Таластан үч күндүк алыс жолдогу Суусамырга келип, чоң шаан-шөкөт менен тосуп алат. Ошентип, Токтосарттын тынчылыгы менен Коңурбай кол курап келип, алатоолук семетейчилерде айтылбаган «Кең-Колдогу кызыл кыргын» деген бөлүм айтылат.

Мындан башка казактын Азмунке деген бийинин баласы Керимбай Нескаранын уулу Мадыкан дөө менен Амурдагы Уюк дөөгө элин көчүрүп барып, 40 миң зээр берем, мени казакка хан шайла дейт. Кыргыздан Карагулга да 20 миң зээр берип, казакты чаап ал дейт. Акыры Карагулдун чыккынчылыгы билинип, Канчородон өлүм табат. Мадыканды болсо Күлчоро өлтүрөт. Керимбай болсо корккондуан күчала ичип өлөт. Ошентип, алатоолук айтуучуларда кездешпеген бир топ көлөмдө айтылган өзбек Токтосарт, казак Керимбай, кыргыз Карагул жөнүндөгү эпизоддор Жусуп Мамайдын «Семетейге» кошкон үлүшү» болуп эсептелет.

З. Ж.Мамайдын «Семетейдеги» негизги айрымачылыктары «Баатырлардын кеңеши, Кызылуюк дөөнүн жер жазданышы», «Күлчоро менен Мадыкандын кармашуусу», «Семетейдин жалгыз көздүү Мадыкөлдү сайышы», «Коңурбайдын өлүшү, Усаңгендин дүмөгү» «Күлчоро менен Жубатайдын кармашуусу» сыяктуу алатоолук айтуучуларда айтылбаган бөлүмдөрүндө кыргыз баатырларынын каршысында адамдар эмес, мифтик каармандар Кызылуюк дөө, Мадыкан дөө, жалгыз көздүү Мадыкөл дөө менен болгон согуштар, алардын адам жийиркентер көрүнүштөрү, опсуз зордуктары элестүү тартылган. Мисалы: «Манжыдан келген Мадыкан (Нескаранын уулу)

Ал капырды мен айтсам,
Узун эмес анчалык,
Жоонойбойт киши анчалык.
Орто бойлуу, сом белдүү,
Кара мүнөз, таш жүрөк,
Таамайкаман түспөлдүү.
Маңдайында жалгыз көз,
Кыянга толгон көл өңдүү.
Өзүнө окшош доңуздун,
Минген шумдук көк бука,
Как тумшуктун үстүндө,

[4] □ .□□□□□. «□□□□□□□ » □:, 1-□□□□□. «□□ □», 1995-□. 91 -б.

[5] □ .□□□□□ «□□□□□□□ » □:, «□□□ ». 1995-□□□. 96 -□□□.

Жалгыз мүйүз ую бар»[6] - деп сүрөттөлсө, жалгыз көздүү дагы бир дөө Мадыкөл мындайча сыпатталат:

«Бетпак тоону жердеген,
Түркмөн деген эл деген,
Ал түркмөндү башкарган,
Жалгыз көз деген эр экен,
Маъдайында жалгыз көз
Бендеден башка шумдуктуу,
Бир бөлөкчө жаралган
Теңдешип бенде жеңбеген»[7], - деп жалгыз көздүү Мадыкөл Шүкүрлүүнүн тоосунда ээн жаткан Эр Манастын эжеси Кардыгачты алган Карманапты, анын иниси Кара дөөнү чаап алганда, Кардыгач экөөнү ажыратып алып, Семетейди издеп жөнөйт. Семетейди издеп тапса тааныбайт. Бакай тааныйт, аларга ал-жайын айтат. Семетей жалгыз көздүү Мадыкөлдү чапканы барып эки күн алышып, Сырнайзадан башка куралы бүт сынып талкаланат.

«Аттын баарын чарчатып,
Асты айла болбоду.
Жерге түшүп бул экөө
Чечип салды тондорду.
Өөдө, төмөн сүрүшүп,
Күрөкөлөр жыртылып,
Чынжырлары кырчылып,
Жердин бети жыртылып,
Кургак жерден суу чыгып,
Чуңкур жерлер көл болду.
Кармашканы экөөнө,
Бүгүн жети күн болду»,[8] -деп айтуучунун Семетей менен жалгыз көздүү Мадыкөл дөө согушуп жаткан учурдагы эпизоддорду көркөм, элестүү салыштыруулар аркылуу берген учурлары арбын. Ошондо Аккула минип Манас, Сарала минген Алманбет, Көктеке минген Чубак Семетейдин көзүнө көрүнүп, алардан кубат алып «Манастап» ураан чакырып, акыры Мадыкөлдү Сырнайза менен тепчип сайып, ташка уруп мерт кылат.

Бул сыяктуу дөөлөр менен болгон кармаштар, албетте, Жусуп Мамайдын «Семетей» эпосуна кошкон кошумчасы катары эсептелүү менен кандайдыр бир деңгээлде кыргыздын эпикалык поэмаларынын эң байыркысы эсептелген «Эр Төштүк» эпосундагы дөөлөр, жети баштуу жез кемпирдин образындагыдай элес калтырат.

Ж.Мамайдын «Семетейинин» 1-китебине жазган «Ж.Мамайдн Семетейи жөнүндө сөз» деген баш сөзүндө: «Жусуп Мамайдын салттык окуяга жаңыча түс берүү менен окуянын жана мезгилдин шартына ылайык бир нечелеген окуяларды кошумчалаганын көрөбүз. Бул окуяларда башынан бери сюжетке башкы каармандардан болгон Бакай, Жамгырчы, Семетей, Күлчоро, Канчоро ж.б. баатырлар катышуу менен ар биринин көрсөткөн эрдиктери, каармандык кайраткерлиги эпоско мүнөздүү болгон ар кыл поэтикалык ыкмада эпикалык закон ченемде сүрөттөлүп берилген. Буларга: Керимбайдын жасаган аракеттери, Кызыл дөө менен болгон Мадыкандын жүргүзгөн кандуу кармашы, Семетейдин жалгыз көздүү Мадыкөл дөөнү сайып, эжеси Кардыгач менен жездеси Карманапты куткарышы, Усанкелдин көргөзгөн дүмөгү, Жубатай дөөнүн Күлчоро менен болгон кармашы сыяктуу согуштук окуялар кирет. Аталган окуялар негизинен Жусуп Мамайдын вариантына гана таандык. Башка варианттарда бул окуялар учурабайт. Демек, эпоско киргизген бул сыяктуу кошумчалар эпостун идеялык мазмунун, сюжеттик өзөгүн жаңыртуу менен ага кандайдыр бир окуянын өөрчүтүлүшүнө, баатырлардын жүргүзгөн күрөш аракетине кошумча дем, күч берип жаткандай сезилет. Ошондукган мындай алымча- кошумча жаңылыктарды кубаттоого гана болот»,[9]- деп жазган

---

[6] □ .□□□□□ 3 □ □□□□ 19-20-□□□.
[7] □ .□□□□□. «□□□□□□□ » 3-□□□□□, 113-□□□.
[8] □ .□□□□□. «□□□□□□□ » 3-□□□□□, □:, «□□ □» 124-□□□.
[9] □ □□□□ □□□□□ «□□ □□□□□», 1-□□□□□. □:, «□ □□», 1995-□. 8-9-□□□.

К. Кырбашев**.**

Чындыгында Жусуп Мамай жазгыч манасчы болгондуктан, «Манас» эпосунун, анын уландысы «Семетейдин» бөлүмдөрүнө айрым окумуштуулар баса белгилегендей, өзүнүн жеке кошумча сюжеттерин кошконун байкоого болот. Ошондуктан С.Каралаевдин варианты менен Ж.Мамайдын «Семетейинин» сюжеттик окшоштуктары, айрымачылыктары өзгөчө.

Маселен: С.Каралаевде Коңурбай менен Нескара өлсө, Ж.Мамайда Коңурбай менен Усаңген өлүп, Нескара менен Усанген алмашылып айтылып калган. Эки айтуучуда тең эле башкы душман Коңурбайды Күлчоро өлтүргөнү айтылат. С.Каралаевдин вариантында Күлчорону Коңурбай тууган экенсиң, Манастын куну канча болсо төлөйүн, Семетейди көндүрсөң алдыңа Алгара сындуу атым тартуу деп амал кылат. Алгарасы алыста калып өзү алданат да, Күлчоронун колунан мерт болот. Ж.Мамайда жыл сайын берүүчү алтын менен күмүштүн ордуна темир менен жез берип, Күлчоро менен Коңурбай келишпей согуш башталат. Кыргыздар менен калмактар көпкө согушуп, Күлчоро менен Коңурбайдын согушуу эпизоду бир топ көлөмдүү айтылган. Окуянын акыры Күлчоронун жеңиши менен аяктайт да, «Төрөсүнөн чоросу, төрт эли өөдө эр экен» дегендей негизги душмандардын көпчүлүгү, айрыкча, Ж.Мамайда Күлчоронун колунан каза табышат. Семетейге караганда эпосто Күлчоро ашыкча идеялизацияланган.

Ж.Мамай жазгыч манасчы болгондуктан Сагынбай Орозбаков,
Саякбай Каралаевден кескин айырмаланат. Муну «Манастын», «Семетейдин» сюжеттик нугунан байкайбыз. Илимий-техникалык прогресс өскөн сайын нукура манасчы - семетейчилердин катары суюлуп кеткендей таасир калтырат. Мына ушундай объективдүү себептерден улам жазгыч манасчылардын, семетейчилердин варианттарынын жашоосу турмуш менен реалдаштырылганын байкоого болот.

Пайдаланылган адабияттар:

1. ЖусупМамай «Семетей», 1-китеп. Б;, «Шам», 1995-ж, 8-9-б.
2. Жайнакова А. «Семетей » эпосунун тарыхый генеалогиялык негизи» Ф:,«Илим» 1982- ж, 118-6 Б:, 2003-ж, 249-6.